

THE RECOVERY GUSHING OUT FROM THE HILLSIDE OF ULUDAĞ: ÇİTLİ MINERAL WATER AND THE BOOK “ÇİTLİ MADEN SUYU” DATED 1887

ULUDAĞ'IN ETEĞİNDEN FIŞKIRAN ŞİFA: ÇİTLİ MADEN SUYU VE 1887 TARİHLİ “ÇİTLİ MADEN SUYU” KİTABI

Mustafa POLAT¹

Abstract

Inegöl was one of the important centre on account of mineral water not only in Bursa but also in Turkey in Ottoman era. Çitli, Şeker, Bakmaca, Terce mineral waters were in Inegöl. Çitli mineral water, which was the first branded value of Inegöl, is located 11km away from the town centre and in the borders of the Çitli village. Mineral water has been used by the villagers who know the value of it for the cure of illnesses such as indigestion and skin problems for a long time. However, it was become more known and popular in the whole country as a result of this water preferred by Sultan Abdulaziz and Sultan Abdulhamid II. Çitli, which has been famous from the second half of the 19th century, has been a centre of attraction for a half century. An entrepreneur, named Rençberoğlu Angelos transformed this place to an economic value with the permission taken on November 8, 1866. Upon this, a rivalry occurred for the franchise among the entrepreneurs. On December 1, 1871, with the renewed contract, operating right was transferred to pharmacist Della Suda Faik Paşa, who will have had this right for many years. Ahmet Vefik Paşa assigned the annual benefit acquired from the mineral water to Bursa Gureba Hospital with the decision dated February 22, 1881 during the years (1879-1882) when he was the governor of Bursa. For the transfer of water to Bursa and İstanbul and for the easy access of the customers to Çitli, a railway project, which starts from Mudanya and passing through Bursa and Inegol, came into question but it was not realized. In order to provide service to the patients who came because of the stomach upset, a hotel and a restaurant was built in the area. The Greeks, who were defeated in the Independence War, destroyed the site with the bomb while they were retreating. The water source was damaged and the water decreased. In 1887, a 16-page book named “Çitli Maden Suyu” was published. In this book, reports written by famous doctors about which illnesses the water is good for, took place. In this study, the book named “Çitli maden suyu” is brought in to the science world with translation writing. By this means, it is aimed to contribute to people who are interested in the topic.

Key words: Inegöl, Çitli Mineral Water, 19th century, Uludağ, Ahmet Vefik Paşa, Della Suda Faik Paşa.

Özet

Osmanlı Döneminde Inegöl, maden suları bakımından sadece Bursa'nın değil Türkiye'nin sayılı merkezlerinden biriydi. Çitli, Şeker, Bakmaca, Terce maden suları Inegöl'de bulunuyordu. Inegöl'ün markalaşmış ilk değeri olan Çitli maden suyu kasaba merkezine 11 km uzaklıkta ve Çitli köyü sınırları içinde yer almaktadır. Maden suları öteden beri kıymetini bilen köylülerce sindirim güçlüğü ve cilt rahatsızlıkları gibi çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılagelmıştır. Ancak daha bilinir hale gelmesi ve şöhretinin ülke çapına yayılması Sultan Abdülaziz'in ve Sultan II. Abdülhamid'in bu suyu tercih etmeleri neticesinde olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üne kavuşan Çitli yarım asır cazibe merkezi olmayı sürdürmüştür. Rençberoğlu Angelos adlı bir müteşebbis 8 Kasım 1866 tarihinde aldığı izinle burayı ekonomik bir değere dönüştürmüştür. Bunun üzerine müteşebbisler tarafından imtiyaz hakkı için rekabet yaşanmıştır. 1 Aralık 1871 tarihinde yenilenen sözleşmeyle işletme imtiyazı bu hakkı uzun yıllar elinde tutacak olan eczacı Della Sudda Faik Paşa'ya devredilmiştir. Ahmed Vefik Paşa, Bursa valisi olduğu yıllarda (1879-1882) maden suyundan elde edilen senelik gelirin 22 Şubat 1881 tarihli kararla Bursa Gureba Hastanesi'ne tahsisini gerçekleştirmiştir. Suyun Bursa ve İstanbul'a nakli ve müşterilerin Çitli'ye kolay ulaşımı için Mudanya'dan başlayarak Bursa ve Inegöl'den geçecek bir demiryolu projesi gündeme gelmiş ancak gerçekleştirilememiştir. Mide rahatsızlığı sebebiyle gelen hastalara hizmet sunabilmek amacıyla bölgede otel ve lokanta yapılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nda bozguna uğrayan Yunanlılar geri çekilirken tesisi bomba ile tahrip ettiğinden su kaynağı zarar görmüş ve su azalmıştır. 1887 yılında 16 sayfalık “Çitli Maden Suyu” adlı bir kitap basılmıştır. Burada, suyun hangi hastalıklara iyi geldiğine dair tanınmış doktorların

¹ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, mustafapolat224@hotmail.com

yazdıkları raporlar yer almıştır. Bu çalışmada "Çitli Maden Suyu" adlı kitap, çeviri yazı ile ilim dünyasına kazandırılmış, bu sayede konuya ilgi duyanlara katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnegöl, Çitli maden suyu, 19. Yüzyıl, Uludağ, Ahmed Vefik Paşa, Della Suda Faik Paşa.

GİRİŞ

İnegöl, maden suları bakımından oldukça zengin olup sınırları içinde Bakmaca, Terce, Şeker ve onlara nispetle daha ünlenmiş bulunan Çitli maden suyu bulunmaktadır. Çitli maden suyu İnegöl kazasının önemli ekonomik değerlerinden biri hatta markalaşmış ilk değeridir denilebilir. Kasaba merkezine 11 km mesafede kasabanın doğusundaki Çitli köyü sınırları içinde yer almakta² ve "ıhlamur, meşe ve çam ağaçlarıyla mestûr latîf tepecikler ile ihâta olunmuş İnegöl sahrasında Olimpiya Dağı'nun (Uludağ) eteğinden fişkırılmaktadır."³

Bir zamanlar şöhreti ülke çapında yayılan Çitli maden suyunun dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamit (1842-1918) tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayşe Osmanoğlu babası II. Abdülhamid'i anlattığı kitapta "Hastalığından evvel senelerce Manyezi Hapı almıştır. Hastalığından sonra sinameki tozunu toz şekerle karışık olarak alırdı. Yarım bardak sütü maden suyuyla karıştırıp içerdi. Çitli maden suyunu kullanırdı. Hastalığından sonra Profesör Bergmann'ın tavsiyesi üzerine Almanya'dan Frederik maden suyu getirtmeye başlamıştı. Bu maden sulu süttten biraz sonra kahve ve sigarasını içer, sonra doğrucu Harem Dairesine geçirdi"⁴ demektedir. Yetkililerce 1885 tarihinde saraya her hafta bir sandık su gönderen eczacı Kirkor Efendi'nin dördüncü rütbe Mecidi Nişanı ile ödüllendirilmesi istenmiştir.⁵ 1927 salnamesine göre Çitli, şöhretini Osmanlı padişahlarından Sultan Abdülaziz'in bitmeyen mide ağrısına borçludur. Çok yemek yeme alışkanlığındaki padişahın mide hazımsızlığı kronik hale gelince hekimler maden sularını tavsiye etmişler ve sürekli kullanması gerektiğine karar vermişlerdir. En uygun suyun tespiti için bütün vilayetlere 1861'de haber gönderilmiş, sular karşılaştırılmış ve müsabakayı Çitli suyu kazanmıştır. Şöhreti artan suyu doktorların da tavsiye etmesiyle İstanbul'da mide rahatsızlığı olanlar umum hastane ve eczanelerden sormaya başlamıştır.⁶

Her ne kadar padişahların kullanmasıyla şöhreti ülke çapına yayılmış olsa da aslında suyun kıymeti ahali tarafından öteden beri biliniyordu. Köylüler faydasını gördükleri suyu kendi imkânlarıyla nakleder, mide rahatsızlıklarına karşı tedavi maksadıyla öteden beri kullanırlardı. Kışın karların erimesi ve yağmur sularının karışmasıyla özelliğini yitiren su, sadece en saf halini aldığı ve iyice azaldığı temmuz ve ağustos aylarında şişeleniyordu. İçimini kolaylaştırmak için bir miktar şekerle karıştırılmış limon suyuna maden suyunu ekleyerek tüketenler olduğu gibi hamuru kabarıp yumuşacık olduğundan ekmeleklerini dahi bu suyla yapan köylüler mevcuttu.⁷

Maden suyunu pazarlayarak "ekonomik bir değer"e dönüştürmeye yönelik ilk girişim Rençberoğlu Angelos adlı bir müteşebbis tarafından yapılmıştır. 1866 tarihli talep yazısında Angelos, daha önce verdiği arzuhalî hatırlatarak suyu keşfedenin kendisi olduğunu, Çitli maden suyunun faydası tescil edildiğinden artık işletme hakkının kendisine verilmesi gerektiğini ve beş yıldır işletme imtiyazı isteğine olumlu bir cevap beklediğini şu şekilde ifade etmiştir:

² Salnâme-i Hudâvendigâr, Def'a 12, 1301/1883-1884, Ferâizcizade Matbaası, s. 323.

³ Yazarı Belirsiz, Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sadlu Çitli Maden Suyu, 11 Safer sene 1304/9 Kasım 1886, İstanbul, Mihran Matba'ası, H. 1305, s. 3.

⁴ Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdülhamid, İstanbul, Güven Yay., 1960, s. 20.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), ŞD, 1180/28.

⁶ Bursa Vilayet Salnâmesi, 35. Defa, 1927, Bursa Vilayet Matbaası, s. 237-239.

⁷ Salnâme-i Hudâvendigâr, a.g.e., 1301/1883-1884, s. 324.

"Bursa İnegöl kazasında Çitli karyesinde vâki' ma'rifet-i âcizânemle zuhûra getirilmiş olan "Çitli suyu" tabir olunan maden suyunun işlettilmesi imtiyazının uhde-i çâkerâneme ihale ve iltizâm buyrulması zmnında bundan beş sene mukaddem Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı 'Adliye'ye takdim olunan istid'â-yı 'âcizânemin üzerine mezkûr maden suyu Avrupa'da ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'de hal ettirilerek mahall-i mezkûreden vürûd eden tasdiknâmelere nazaran gayet faideli bir maden suyu olduğu tahakkuk etmiş olduğunun üzerine imtiyâz-ı fermanın 'uhde-i 'âcizâneme i'ta buyurulmasına ...".⁸

Angelos'un ısrarlı talepleri üzerine durumu değerlendiren hükümet projeye 8 Kasım 1866 tarihinde onay vermiştir. İmzalanan mukaveleyle Çitli maden suyunun hangi şartlarda işletileceği belirlenmiştir. İnegöl kazasında bulunan Çitli maden suyunun işletilmesi hakkında verilen imtiyâza dair mukavenâme de on beş madde vardı. Bunlar arasında sözleşme müddetinin fermanın yayınlanmasından itibaren 12 yıl olması, İstanbul ve diğer yerlere nakledilecek olan sulardan iki yıl süreyle vergi alınmaması, bir litre şişeli maden suyunun mahallinde 1,5 kuruştan, Bursa'da 2,5 ve İstanbul'da ise 3,5 kuruştan satılmasına, hastaneye satışlarda ise litrede yarım kuruş indirim yapılması, günlük en az 1200 litre şişelenmesine, hastaneler için gerektiğinde 400 litreye kadar talep edilebilmesi, civarda yaşayan köylülerin eskiden olduğu gibi sudan ücretsiz yararlanmaya devam etmesi, bir saatlik mesafedeki suları ve sonraki tarihlerde civarda çıkabilecek suları işletmeleri için Sarraf oğlu Tekovar ile Rençberoğlu Angelos'un vekili olduğu yerli bir şirkete imtiyaz hakkı tanınması gibi maddeler bulunuyordu.⁹

1 Aralık 1871 tarihinde sözleşme yenilenecek Tekovar ve Angelos, işletme haklarını yeni imtiyaz sahibi Della Sudda Faik Paşa'ya devretmiştir.¹⁰ 1879 yılında Çitli ve Bakmaca suları tetkik edilmiş, imtiyaz konusu yeniden gündeme gelmiştir.¹¹ İmtiyazın sonraki yenilenme tarihleri 27 Ocak 1880 ve 9 Kasım 1886'dır. 1884 yılında Çitli suyunun iyi idare edildiği Hudâvendigâr vilayetinden merkezi idareye bildirilmiştir.¹² İmtiyaz, uzun yıllar boyunca Faik Paşa uhdesinde kalmıştır. 14 Temmuz 1911 tarihli belgede maden suyunun Paşa tarafından işletilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır.¹³ Ertesi yıl Çitli, Terce ve Bakmaca sularının Faik Paşa'ya verilen imtiyaz hakkı kararı gözden geçirilmiştir.¹⁴

Hudâvendigâr vilayetinde teftiş görevini icra eden Ahmed Vefik Efendi (Paşa), Çitli'nin değerini fark ederek sadareti bilgilendirmiştir. Bunun üzerine numune olarak 500 şişe suyun gönderilmesi kendisine yazılmış, sular 17 Ağustos 1864 tarihinde gönderilmiştir.¹⁵ Bursa valisi olduğu yıllarda (1879-1882) maden suyundan elde edilen senelik gelirin 22 Şubat 1881 tarihli kararla Bursa Gureba Hastanesi'ne tahsis edilmesini sağlamış¹⁶, hastane gelirinin arttığını ifade etmiştir.¹⁷ Paşa, 1891 yılında Çitli köyünde aldığı tarladan çıkan suyun satışından senelik 10 bin kuruş kazanmıştır. Her ne kadar gelirin tamamını Bursa Hastanesi'ne bıraktığını ifade etse

⁸ BOA., İ.MMS., 33/1379, Selh-i Ş 1282/17 Mart 1866.

⁹ BOA., İ.MMS., 33/1379, Selh-i C 1283/23 Teşrin-i Evvel 1282/8 Kasım 1866.

¹⁰ BOA., İ.ŞD., 22/966, 18 N 1288/1 Aralık 1871.

¹¹ BOA., İ.ŞD., 2424/56, 5 Z 1296/20 Kasım 1879.

¹² BOA., İ.ŞD., 2470/22, 24 N 1301/18 Temmuz 1884.

¹³ BOA., İ.ŞD., 1612/9, 17 B 1329/14 Temmuz 1911; konuyla ilgili diğer belgeler için bkz. BOA., İ.ŞD., 1610/3 ve 1610/6.

¹⁴ BOA., İ.ŞD., 2804/1, 5 L 1330/17 Eylül 1912.

¹⁵ BOA., MVL., 683/70. Maden suyu şişe etiketlerinde ve verilen reklam afişlerinde Çitli'nin biri Osmanlı ülkesinde olmak üzere toplam dokuz madalya aldığı ve bunlardan ikisininin 1864'ten öncesine ait olduğu dikkat çekmektedir. Sadaretin dahi 1864 yılı itibarıyla hakkında yeni bilgi sahibi olduğu Çitli maden suyunun, 1855 yılında Paris'te, 1862'de Londra'da sergiye katılarak madalya almış olması ilginçtir.

¹⁶ BOA., İ.DH., 824/66402, 22 Ra 1298/22 Şubat 1881; *Salnâme-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1301/1883-1884, s. 324.

¹⁷ BOA., Y.EE., 78/72,5 R 1298/7 Mart 1881.

de durumdan rahatsız olan Çitli işletmesinin imtiyaz sahibi Faik Paşa ile aralarında sorun yaşanmış ve mahkemelik olmuşlardır.¹⁸

İmtiyaz sahibi olan Faik Paşa'nın vermek istediği verginin doldurulan şişelere göre az bulunduğu 6 Mart 1892 tarihli resmi yazıyla kendisine iletilmiştir.¹⁹ Ertesi yıl vergi konusu tekrar gündeme gelmiş ve senelik 40 bin kuruş alınması kararlaştırılmıştı.²⁰ Daha sonra alınan bir kararla beş yıl için 150 altına bağlanması uygun görülmüştür.²¹ Gelir, uzun yıllar hastaneye aktarılırken 1908 yılında hâsılatın yarısının Hicaz demiryoluna verilmesiyle hastanenin zor durumda kaldığı ifade edilmiştir.²²

1870 yılında yayınlanan Bursa yıllığında Avrupa'nın önemli maden suyu merkezlerinden Fransa'daki Vichy maden suyu ile karşılaştırılan Çitli maden suyunun ona eşit olduğu hatta ondan üstün olduğu vurgulanmıştır.²³ Sonraki yıllıklarda Vals, Karlsbad ve Bilen maden sularıyla da kıyaslanmış, onlardan daha üstün olduğu doktor incelemeleriyle ortaya konmuştur.²⁴ Ayrıca uluslararası sergilerde dereceler kazanması şöhretini bir kat daha arttırmıştır. Bunlar arasında 1855 Paris, 1862 Londra, 1887 Paris, 1873 Viyana, 1877 Philadelphia, 1884 Paris, 1884 Nice, 1885 tarihli Anvers ve Osmanlı Ulusal sergisi bulunduğu 1886 tarihli Çitli maden suyu etiketlerinde görülmektedir. Etiketle ayrıca 11 Safer 1304 [9 Kasım 1886] tarihli fermanın dördüncü maddesi gereğince şişelerin üzerinde Ticaret Nezareti tarafından tayin edilen müfettiş doktorun imzasının bulunacağı yazmakta ve Paris'te bulunan kimyager M.S. Sarradin tarafından yapılan tahlile yer verilmiştir. Alt kısımda ise suyun Beyoğlu'nda Della Sudda eczanesinde ve şubelerinde satıldığı yazılmıştır. İnegöl kazasında bulunan suların 1885 tarihli tahlil sonuçları Bursa yıllığında yer almıştır.²⁵

Suların Bursa ile İstanbul'a nakliyesi ve müşterilerin suyun membâna ulaşımı en büyük problemi oluşturuyordu. Hızlı ulaşım ve ucuz nakliyat için Mudanya'ya demiryolu hattı ile bağlantı sağlanması en büyük gerekliliktir. Bu işle görevlendirilen Necip Paşa Teftiş-i Askerî Komisyonu'na bir layiha sunmuştur. Gerçekleştiği takdirde yol Çitli'den geçeceği için maden suyu istasyonunun kurulacağı ümit edilmekteydi.²⁶ Buna göre yol Mudanya'dan başlayarak Bursa ve İnegöl'den geçecek demiryolunun İskenderun Körfezi'nde Yumurtalık Limanı'na erişeceği, sonra Bağdat'a kadar uzatılacağı ifade ediliyor, malî durumun bunları gerçekleştirmek için uygunluğu soruluyordu.²⁷ Yazıda ayrıca imtiyazı verilen İzmit-Ankara demiryolundan bahsedilerek iki yoldan hangisinin devletin yararına olacağını komisyon tarafından araştırılması istenmiştir. Komisyon ikinciyi uygun bulmuş olmalı ki Çitli'den geçmesi teklif edilen demiryolu yapılmamış, bunun yerine maliyeti daha ucuz olan İzmit-Ankara şimendifer inşaatı tamamlanarak 1892 yılında hizmete girmiştir. Bu hat Haydarpaşa'dan başlayarak İzmit- Bilecik - Eskişehir - Bozüyük üzerinden Ankara'ya bağlanmıştır.

Maden suyunda çalışmakla görevlendirilenler arasında memur, kontrol memuru ve tabip bulunuyordu. Ticaret Nezâreti tarafından görevlendirilen bir doktor suyun

¹⁸ BOA., Y.EE., 9/19, 25 C 1307/16 Şubat 1890.

¹⁹ BOA., DH.MKT., 1929/34, 6 Ş 1309/6 Mart 1892.

²⁰ BOA., İ.ŞD., 1552/14, 20 R 1310/11 Kasım 1892.

²¹ BOA., DH.MKT., 2051/49, 24 B 1307/11 Şubat 1293.

²² BOA., DH.MKT., 2803/72, 15 R 1327/6 Mayıs 1909.

²³ Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, Def'a 1, 1287/1870-1871, Matba'a-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, s. 160.

²⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Def'a 25, 1316/1898-1899, Matba'a-i Vilâyet, s. 324.

²⁵ Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, Def'a 13, 1303/1885-1886, s. 310.

²⁶ Hudâvendigâr Vilâyeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sadlu Çitli Maden Suyu, a.g.e., s. 3.

²⁷ "Mudanya'dan bed' ile Bursa ve İnegöl ve muvâfik-ı sâireden geçerek İskenderun Körfezi'nde Yumurtalık limanına müntehi olmak ve ileriden Bağdat'a kadar temdid kılınmak üzere bir şimendifer hattı inşası için arz-ı şerâit eden hîn-i maliyenin iktidarı hakkında izahât ve tafsilât-ı mükemmele itâsına... İzmit'ten Ankara'ya kadar imtiyazı verilen demiryolu hakkında takdim olunan layihalardan kangısının (hangisinin) menâfi'-i devlete muvâfik olduğunun tedkiki için..." bkz. BOA., İ.DH., 86497, 19 S 1306/25 Ekim 1888.

şişelenmesini kontrol ve uygunluğuna onay vermekle görevlendirilmişti. Salnâmelerde görevi yürüten doktorun 1897 yılında Boğos Apakyan Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Apakyan Efendi, Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne'den mezuniyetinden sonra Çitli suyunu tabip olarak görevlendirilmiş ve 22 Kasım 1887 tarihinde rütbe-i sâlise tevcih edilmiştir.²⁸ Diğer görevliler, kontrol memuru İlhami Efendi ile Hristaki Efendi idi.²⁹ 1900'de ise doktor ve memurun değişmediği, kontrol memurunun ise Ali Efendi olduğu görülmektedir.³⁰ Ancak zamanla şöhretini kaybeden Çitli'ye atanan görevli doktor ve memur isimlerine 1900 yılından itibaren salnâmelerde rastlanmamaktadır.

Otel ve lokanta tarzında sosyal tesisler ile yolların yapımı gibi zaruri altyapı çalışmaları tamamlandığı takdirde Çitli maden suyunun, Bursa kaplıcaları kadar meşhur olabileceğini yetkililer ifade etmişlerdir. Uyarılar dikkate alınarak öncelikle yollar düzeltilmiştir. Daha sonra Faik Paşa'nın imtiyaz sahibi olduğu yıllarda atılım gerçekleştiği ve bir dairenin yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.³¹ 1892 tarihli salnâmede verilen bilgiye göre gelen ziyaretçilere hizmet sunabilmek amacıyla daha sonra lokanta ve otel yapılmıştır. İki katlı olarak inşa edilen binanın alt katında şişeleme yeri bulunuyordu. Sofa ve altı odadan oluşan ikinci kat ise mide rahatsızlığı sebebiyle gelen hastalara yatılı hastane şeklinde hizmet vermekteydi.³² Şişelerin usulünce doldurulması için yeni bir makine satın alınmış, doktor nezaretinde yılda 70-80 bin şişe doldurularak satışa sunulmuştur.³³ Memba, kasabaya yakın olduğu için özelliklerini kaybetmeden suyu taşımak mümkün olmaktadır. Ancak Çitli'nin şöhretinden yararlanmak isteyen kişiler aynı adda piyasaya başka sular sürdürüklerinden dikkatli olunması, şişelerdeki onaya dikkat edilmesi istenmiştir.³⁴

1927 tarihli diğer bir şişe etiketinde analiz raporuna yer verilmiş, karaciğer, böbrek, mide ve bağırsak hastalıklarına iyi geldiği belirtilmiştir. Burada suyun "kadime-i şifaiyesini" muhafaza ettiği, İnegöl Belediyesi tarafından bir doktor nezaretinde doldurulduğu yazmaktadır. 29 Eylül 1946 tarihli şişe etiketinde maden suyunun karaciğer, safra yolları, mide ve bağırsak hastalıklarına şifa vereceği yazılmıştır. Ayrıca burada Ankara Ziraat Fakültesi'nde yapılan bir tahlil raporuna yer verilerek talep edenlerin Çitli Maden Suyu Ortaklığı'ndan temin edilebileceği belirtilmiştir. 1946 tarihli şişe etiketlerinde güncel tahlil raporlarının yer alması suyun özelliğini kaybetmediğini, az da olsa satışının devam ettiğini göstermektedir. Sonraki yıllarda iyice duran satışlar nedeniyle sudan istifade etmek isteyen halkın artık kaynağın olduğu yere gitmesi gerekmektedir.³⁵

Servet-i Fünun gazetesinde 15 Kasım 1906 tarihinde çıkan diğer bir habere göre Çitli'de yapılan otel 35 metre ön cephe uzunluğu, 16 metre bina yüksekliğine sahip olup dört katlı ve ahşaptı.³⁶ 40 yatak kapasitesine sahip işletmenin karyoları

²⁸ BOA., DH.MKT., 1465/65, 6 Ra 1305/22 Kasım 1887.

²⁹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 27, 1318/1900-1901, Matba'a-i Vilayet, s. 161. Doktor Apakyan kitapta yer alan beyanında "Ticaret Nezâret-i Celilesi ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne tarafından meb'us ve âtide vâzi'u'l-imza müfettiş sıfatıyla mezkûr Çitli suyu menba'ında suyun şişelere vaz'ı ve hususât-ı sâiresi bir nezâret-i şedide altında icra olunduğu tasdik eylerim" demektedir. Bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Südlü Çitli Maden Suyu*, a.g.e., s. 9. Kitap 1305/1888 yılında yazıldığına göre 13 yıldan daha uzun süre görevine devam ettiği anlaşılmaktadır.

³⁰ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 24, 1315/1897-1898, Matba'a-i Vilayet, s. 279.

³¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 23, 1314/1896-1897, Matba'a-i Vilayet, s. 334.

³² *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 19, 1310/1892-1893, Matba'a-i Vilayet, s. 389.

³³ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 324; 1927 yılı salnamesinde farklı olarak "evvelleri dakikada bir litre 24 saatte 1440 litre su cem olunurken yapılan ıslahat ve ikmalât sayesinde dakikada 3565 litre ve 24 saatte 5133 litre su toplanabildiği" yazılmaktadır. Bkz. *Bursa Vilayet Salnâmesi*, a.g.e., 1927, s. 237-239.

³⁴ *Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Südlü Çitli Maden Suyu*, a.g.e., s. 4.

³⁵ Turgut Can Mamaş, İnegöl Tarihi: Coğrafi, İktisadi, İctimai, Sıhhi ve Kültür Durumları, Bursa, İnegöl Halkevi Yay., 1947, s. 4.

³⁶ "İşbu suyun kaynağını aldığı yeri örtmek ve ihata etmek üzere 16 metre yüksekliğinde güzel bir bina inşa edilmiştir. Bitişğinde 35 metre uzunluğunda bir otel dahi vardır." Bkz. Ramazan Özey, "Hudâvendigâr

Avrupa'dan ithal edilmiş, çarşaf, yorgan, yatak takımı gibi malzemeler özel olarak üretilmiştir. Bir türlü yapılmayan demiryolundan bahsedilerek yapıldığı takdirde şişelerin ucuza nakledileceği ve otel müşterilerinin kolayca ulaşım sağlayabilecekleri belirtilmiştir. Maalesef demiryolu yapılamamış ve tesisler gün geçtikçe atıl hale gelmiştir. Zamanla işçi pansiyonuna dönüşen bina daha sonra şişe deposuna dönüştürülmüştür.³⁷ Yıldız Sarayı bahçıvanbaşısı Charles Henry, tahminen 1906-1907'de Bursa ve civarına yaptığı bilimsel gezide İnegöl'e de uğramış, bir rapor hazırlamıştır. Çitli'yi ziyaret eden Henry, bir otel bulunduğunu ancak odalarının boş olduğunu gözlemlemiştir. Ayrıca memurların yalnızca daha fazla maden suyu şişelemeye odaklandığını, bu işi yaparken de Çitli'nin şöhretine ve sağlık koşullarına uygun hareket etmediklerini üzümlere ifade etmiştir.³⁸

Vilayetin birçok yerleri gibi Çitli membaı da Yunanlılar tarafından bomba ile tahrip edilmiş olduğundan su azalmış ve karışmış olduğundan kazı ve temizleme yapılmış neticede eski lezzet ve nezafeti iade edilebilmiştir. Avrupa'daki emsali membalar gibi daha faydalı hale getirilmesi için 1927 yılında vilayet meclisi karar almıştır.³⁹ Bursa Mısıri dergâhı şeyhi Mehmed Şemseddin Efendi, 1928 yılında İnegöl'ü ziyaretinde Çitli maden suyu membana da gelmiştir. Naklettiğine göre Yunan işgal kuvvetleri Kurtuluş Savaşı'nda bozguna uğrayıp ricat ederken yolları tahrip etmiş, binayı yıkmıştır. Daha sonra görevlendirilen Eczacı Rüşdi Bey'in çevre düzenlemesi yaparak memba'ın etrafını çevirerek imara başladığını kaydetmiştir. Yazdığı manzum şiirde mevki ve havasının güzelliğinden, şifa kaynağı olan suyundan içmek maksadıyla birçok ziyaretçinin geldiğinden bahsetmiştir.⁴⁰

Çitli Maden Suyu Kitabı

Çitli maden suyu hakkında müstakil bir kitap kaleme alınmıştır. Kapağında ve içerisinde yazarın ismi bulunmamaktadır. İstanbul'da Mihran matbaasında H.1305/M.1887 yılında basılan kitap 16 sayfadan oluşmaktadır. Kitapta devrin önde gelen hekimlerinin şahsi tecrübelerine dayanarak suyun hangi hastalıklara iyi geldiğine dair yazdıkları raporlara yer verilmiştir. Maden suyunu İstanbul'da halkın nereden temin edecekleri kapakta yer almıştır.

Raporuna yer verilen hekimlerden ilki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'de Seririyyât-ı Tıbbiye hocası Marvan'dı. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye sunmuş olduğu 1 Eylül 1875 tarihli raporda Çitli suyunu değerlendirmiştir. Ona göre; Vishy ve Vals sularının içeriğine sahip olan suyun, hazımsızlık, karaciğer hastalıkları, nikris, romatizma ve şeker hastalıklarında iyi neticeler verdiği tecrübe edilmiştir.⁴¹

Doktor Hantaryan, 9 Mart 1888 tarihli raporunda Çitli suyunun yabancı ülkelerden alınan "sâni fahmiyyet sūd"lu suların hepsinden üstün olduğunu söylemiştir. Tedavilerde kullanılan Vishy, Vals ve Carlsbad suları gibi kullanılabileceğini, ayrıca kaynağın yakınlığı sebebiyle özelliklerini yitirmeden edinmenin mümkün olduğunu yazmıştır. Çeşitli mide hastalıklarında, kadın hastalıklarında, karaciğerin süregelen imtilalarında ve bazı cilt hastalıklarında güzel sonuçlar elde ettiğini belirtmiştir.⁴²

Fransa Tıp Akedemiyası azalarından Zambako Paşa, 12 Mart 1888 tarihli raporunda uzak ülkelerden alınan Vishy gibi suların tedarik edilene kadar birçok özelliğini

Vilayeti, Karesi ve Biga Mutasarrıflıkları", (Ali Tevfik'in "Mufassal Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası" adlı kitabının 312-342 sayfalarından), *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 7, 2003, s. 9-10.

³⁷ Servet-i Fünun Gazetesi, C. 32, S. 812, 2 Teşrin-i Sani 1322/15 Kasım 1906.

³⁸ Sinan Çuluk, "Bahçıvanbaşısı Charles Henry'nin Bursa Çevresindeki Araştırma Gezisi", *Arşiv Dünyası Dergisi*, S. 7, 2006, s. 43-45.

³⁹ *Bursa Vilayet Salnâmesi*, a.g.e., 1927, s. 237-239.

⁴⁰ Yusuf Kabakçı, *Dildâr-ı Şemsi*, Uludağ SBE., (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2006, s. 232-235.

⁴¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sūdlu Çitli Maden Suyu*, a.g.e., s. 9.

⁴² *Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sūdlu Çitli Maden Suyu*, a.g.e., s. 10.

kaybettiğini bu nedenle Çitli'nin tercih edilmesini yazmıştır. Sindirim güçlüğüne, karaciğer imtilâlarına, böbrek ve karaciğerde kum ile bazı cilt hastalıklarına kullandığı suyun faydasını gördüğünü ifade etmiştir.⁴³

Benzer şekilde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'de Seririyât-ı Tıbbiye hocası Mirliva Zoiros Paşa, Rum Hastanesi başhekimisi Jorj Latri, Bursa Hastanesi başhekimisi Doktor Sabayidis, İzmir Belediye başhekimisi Saveryus, Mirliva Fanu Bey ve Mirliva Doktor Feyzullah Bey de raporlar düzenleyerek Çitli suyunun hastalıkların tedavisinde kullanılabileceğini kendi müşahedelerine dayanarak yazmışlardır.⁴⁴ Şöhreti yayılan su ilçe içinde tüketildikten sonra ilçe dışına da nakledilmiş, Bursa ve İstanbul'da bir şirket aracılığıyla satışa sunulmuştur.

Kitabın Transkripsiyonu

[KAPAK]⁴⁵

Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebe'ân Eden Sâni-i Fahmiyyet Südlü

ÇİTLİ MADEN SUYU

Fî 11 Safer sene 1304 [9 Kasım 1886] tarihiyle şerefsâdır olan fermân-ı celilü'l-ünvân-ı hümâyûn mantûk-ı celince imtiyâz ihsan buyrulmuştur.

Merkez şirketi Bağçekapusunda Celal Bey hanında 13 numrulu mahalde vâki' olup orada ve Dersa'âdet ile taşraların bilcümle eczane ve edye mağazalarında fûrûht edilmektedir.

İSTANBUL

(Mihran) Matba'ası – Bâbîâli caddesinde numero 7

1305

Bursa kurbunda (sâni-i fahmiyyet sūd)lu ve (Vişi), (Vals), (Karlsbad), (Bilen) vesâir emsaline faik ÇİTLİ MADEN SUYU⁴⁶:

Çok kere müşahede olunup tarz-ı maişetimizden neş'et eden hastalıklara elverişli bulunan ve memleketimizde mebzûlen bahşayış-i tabiat olan bunca eltâf ve muhsenât arasında Çitli suyundan ziyade kıymetdâr ve ziyade büyük bir lütuf ve ihsan tasavvur edemeyiz.

Bundan pek az sene akdem, Çitli suyunun evsâf-ı hasene-i fevkaladesinden istifade ederek müzmin ve tedavisi müşkil hastalıklardan kurtulmuş âdemler sayılacak derecede cüz'i idi; zira yalnız Bursa ve havalisindeki ahali o sudan istifade edebiliyordu. O vakitler diyar-ı ecnebiyedeki (Vişi), (Vals), ve daha sair (sâni-i fahmiyyet sūd)lu maden sularına müracaat ediyor idik.

Daha iyisi bulunmadığından bu sular işimize yarıyordu. Fakat bunlar Çitli suyunun tek mil evsafını hâiz olmadıklarından başka uzak memleketlerden geldikleri cihetle menba'larında iken haiz olabildikleri şâfi hassalarından çoğunu kaybediyorlardı.

Çitli suyu ıhlamur, meşe ve çam ağaçlarıyla mestûr latif tepecikler ile ihata olunmuş (İnegöl) sahrasında Olimpiya Dağı'nın eteğinde fişkırır.

⁴³ Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Südlü Çitli Maden Suyu, a.g.e., s. 10-11.
⁴⁴ Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Südlü Çitli Maden Suyu, a.g.e., s. 12-26.
⁴⁵ Transkripsiyon yapılırken açıklamalara ihtiyaç duyulduğunda [] içinde verilmiştir. Okunmasında şüpheye düşülen kelimelerin yanına (?) konmuştur.
⁴⁶ Şişeyi iyice kapayıp baş aşağı koymaya dikkat etmeli ve yaz günleri kullanılmazdan akdem bir müddet serin su derûnunda terk edilmelidir.

Güzel tenezzühgâhları ve muvâfık-ı sıhhat bir iklimi bulunan işbu latif memlekette bundan az vakit sonra emsalsiz membamıza layık bir maden suyu istasyonu teşkil olunacağını ümit eyleriz; zira saadetlü Necib Paşa hazretleri istihsâl eyledikleri fermân-ı âlişân sayesinde vakit geçirmeyerek Mudanya ve İskenderun demiryolunun inşasına başlayacaklardır ki bu yol Çitli'den geçecektir.

Fî 11 Safer sene 1304 tarihinde ihsan buyrulmuş olan yeni ferman-ı celilü'l unvan-ı hümâyundan beri Çitli suyunun alınıp şişelere konması ol kadar ıslah edilmiştir ki insan bu sudan kendi hanesinde içtiği halde bile mezkûr suyun kayanın içinden çıktığı zamandaki kıymettar evsâfının kâffesini haiz olacağını temin edebiliriz; bu ıslahat şol derecede vaki olmuştur ki ferman-ı hümâyunun dördüncü maddesi mantûk-ı celilince Ticaret Nezaret-i Celilesi tarafından meb'ûs bir tabip müfettiş Çitli maden suyunun membandaki hizmetle mükellef olup mumaileyhin imzası, suyun şerâit-i hasenede bulunduğu ve hilesiz olduğuna teminat makamında olarak, her şişenin üzerinde bulunmaktadır.

Şişelerin üstündeki bu imzaya kullananların ziyadesiyle nazar-ı dikkatlerini celp ederiz. Çünkü Çitli namında birtakım sular daha mevcut olup bunların membaları şüpheli idüğünden, eğer imzaya dikkat edilmeyecek olursa, mezkûr sular asıl Çitli suyunun haysiyet ve itibarını ihlal etmiş olurlar.

Bugünkü günde mevki-i intişara çıkardığımız Çitli suyu tekmil hasâis-i tabiiyye ve mülattifesi(?) câmi'dir. Bâlâda beyan etmiş olduğumuz ıslahattan ma'ada birtakım esbâb-ı sâire daha mevcut olup o sayede Çitli maden suyunu tabiatın bize bahş eylediği surette takdim edebiliyoruz.

Evvel emirde memba' yakın olduğundan nakliyat ile hiçbir hâssası zâil olmaksızın pek az vakit zarfında buraya getiriliyor. Ehemmiyetli bir nokta dahi vardır ki o dahi suyun yerden çıktığı vakit aşağı bir derece demek olan 13,5 derece-i hararete bulunmasıdır. İşte bu ahvâl-i husûsiye sayesinde Çitli suyu asla bozulmaksızın en uzak yerlere nakil olunabiliyor.

İşbu şerâit dâhilinde Çitli suyu gayet hoş bir meşrûb olup memnuniyetle içilir ki uzun uzadıya (kalevî) bir tedaviye mecbur olup fakat güçlkle ilaç içen zevat için bu hususun pek büyük ehemmiyeti vardır. Çitli suyunun hâssaten hüsn-i tesir ettiği hastalıklar için hastalar üzerinde bu suyu tecrübe etmiş olan etibbânın bize verdikleri tasdiknamelerin mütala'asını tavsiye ederiz. Bu bapta beyan-ı fikr etmek bize ait olduğu gibi buna hiçbir şey dahi ilave edecek değiliz. Yalnız hal-i sıhhatte içilen Çitli suyunun te'sirât-ı hasenesine dair birkaç söz söylemeye müsaade buyrulsun.

İbtidâ-yı emirde emzikle büyütölmek tali'-i nasâzîne uğramış olan mini mini körpe çocuklar hakkında beyan-ı mütala'a beyan edeceğiz. Ale'l-husus yaz günleri emzikle büyütmenin pek çok mehâzirinden sakınmak için emniyet-bahş yalnız bir vasıta vardır ki o dahi çocuğun her günkü içeceği sütü der-akab Çitli suyu ile kestirip bu halde muhafaza eylemektir; bu suretle süt bozulmak tehlikesinden masûn olur ve çocuk için hazmı pek ziyade kolaylaşır. Büyük âdemler hakkında ise, Bursa ahalisinin uzun bir geziş veyahut dolaşmadan pek yorgun ve iştihasız bir halde geldikleri zaman Çitli suyunu içmekle vücutça büyük bir iyilik his ettiklerine dair olan ifâdatını işitmek lazımdır. Ol vakit Çitli suyu icazkârâne tesir ve iştihayı davet edip hazma kolaylık verir. Bu keyfiyet Bursa ahalisine mahsus olmayıp, bizim ve diğer birçok zevâtın yaptıkları vechile, bunu herkes nefsinde tecrübe edebilir. Çitli suyunun ihtiyacât-ı belediyemize pek muvâfık olduğunu bâlâda beyan eyledik. Hâsılı bermütad kullanmakta olduğumuz me'kulât çok kere öyle bir hal tevliid ederler ki bu hal daha hastalık olmamakla beraber sıhhat dahi değildir, midede ağırlık ve vücutta kuvvetsizlik his olunur. Biraz Çitli suyu içmekle

bu mizaçsızlıkların kâffeî zâil olur ki bu haller tekerrür edecek olsa, ekseriyâ birçok günler kendilerinden sonra iştihasızlık vuku bulan 'usret-i hazmî husule getirecekleri derkârdır. Elhasıl Çitli suyu iyi ve mükemmel me'kulâtla beraber mütemmim olarak kullanılmalıdır. İdrarında şeker bulunan zevât Çitli suyu isti'mâlinde vazgeçemezler. Birçok âdemlerden dahi bu suyun isti'mâli hakikaten elzemdir. Bunlar ise pek çok yiyip içtikleri halde uzlet içinde yaşayan zenginlerdir. İmdi bu yolda yaşayıştan nikris ve böbrek külinci gibi ziyade zahmetli iki hastalık zuhur eder ki onların sebebi (hâmız-ı bevl)in fazla miktarda husule gelmesi ve mahlûl halinde vücuttan ifrağı mümkün olmamasıdır. Çitli suyunun isti'mâli bu hastalıklardan ve onların pek ziyade veca'nâk olan zuhurâtından insanı muhafaza eder.

Elhasıl vücutta imtisasıyla kanın kaleviyeti ziyadeleşir ve hâmız-ı bevl inihil ve ifrağı kolaylıkla vuku bulur.

Netice: Çitli suyu iştihayı ziyadeleştirir, hazmî kolaylaştırır, ef'âl-i hazmiyyeyi tanzim eder, hâvi olduğu çelik sayesinde vücudu kuvvetlendirir. Pek çok hastalıklardan insanı muhafaza edip birçoklarından dahi şifapezîr eyler ki bu bapta doktor (Marvan)'ın Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye takdim etmiş olduğu resmi raport ile beraber elifba sırasıyla âtîde derc edilen tasdiknamelerin mütalaasıyla kesb-i itmi'nân olunabilir.

Bursa kurbunda neb'ân eden Çitli maden suyu hakkında Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahâne'ye takdim edilmiş olan raportun tercümesidir.

Çitli suyunun âtîdeki tahlil-i kimyevîsi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne muallimîninden refikimiz (Bongoski) Efendi tarafından kemal-i dikkatle icra edilmiştir.

Çitli suyunun tahlil-i miktarîsi.

Menba'ında derece-i hararet santigrat mikyası ile 13,5 ile 14 derece; sîklet 1,005.

Bir litre Çitli suyunda âti'l-miktar mevâd bulunur:

	Gram
Hâmız karbon	0,483
Sâni-i karboniyyet sûd	4,506
Sâni-i karboniyyet potas	0,142
Sâni-i karboniyyet magnezya	0,365
Sâni-i karboniyyet kils	0,367
Sâni-i karboniyyet hadid	0,005
Kibritiyyet sûd	0,132
Fosfat sûd	0,061
Klor sodyum	0,066
İyot sodyum	âsar
Silis	0,060
Manganez	âsar
Bir litrede yekûn	6,187

(Fahmiyyet sūd)lu Çitli memba'ı (Vişi) ve (Vals) sularında tesadüf edilen anâsırın çoğunu havidir. Ale'l-husus 13 ile 14 derece olan harareti ve beher litrede mecmu'u 6 gramdan ziyadeye varan anâsır-ı sâbitesi ile mezkûr sulara yaklaşıyor.

(Çitli suyu) berrak, çetrdar(?), latifü't-ta'am, gayet vazih (kalevî) bir lezzet ile beraber cüzi ve ahz olup terkibatça (Vişi) ve (Vals) sularına karîbdir.

İşbu (mâ-i kalevî) sâni-i fahmiyyet sūdlu suların yanı başında bir mevki ihrâz edeceğine dair bundan akdem nazariyyeten dermeyan olunan fikir ve mütalaamın muvâfık-ı hal ve hakikat olduğu bi't-tecrübe tebeyyün eylemiştir.

Çitli maden suyu Mekteb-i Tıbbiye-i Şahhâne'nin serîriyyât-ı tıbbiyesi hastegânına ziyadece miktarda i'tâ edilmiş olmakla netice-i müstahsale sâlifü'z-zikr istidlâlîma tamamıyla muvâfık düşmüş olduğunu bugünkü günde arz ve beyan eylemek cümle-i vezâifimdir.

Çitli suyu hal-i sıhhatte meşrubat makamında ahz olundukta hazmı ziyade kolaylaştırır, tabiatı telyîn ve tanzim eder ve (sâni-i fahmiyyet mağnezyum) milhinin mevcudiyeti sayesinde heman Melin gibi tesir eyler.

Bu sudan birkaç kadeh isti'mali mütakip idrar ve vücuddan ifraz olunan usâreler bir sıfat-ı kaleviyye ahz ederler.

Hazımsızlığın kâffe-i eşkâlinde, mide ve bağırsak nezlesinde ve hususiyle mide ve bağırsak sancılarında Çitli suyu tertibinden pek ziyade faide-mend olduk.

Tuhme-i mideviyye ismiyle işar edilen karışık halde dahi, diğer hiçbir ilaç verilmeksizin, yalnız Çitli suyu tertip olunduğunda, (Lağrand Garil) veyahud (Sors de Zire) maden sularıyla istihsal edilen netâic-i hasene nisbetinde, layıkıyla ve serîan kesbi muvaffakiyet eyledik.

Saded haricinde tafsilata girişmeksizin yalnız birkaç kelime ile mütala'amı beyan edeyim: (Vals) ve (Vişi) sularının netâic-i hasenesi tamamen görülmek üzere Çitli maden suyu turuk-ı hazmiye ve karaciğer hastalıklarının çoğunda, kum illetinde ve mesane nezlesinde, aza-yı haşviye imtilallarının ekserisinde, nikris, romatizma, tebevül-i zülâl (idrarda yumurta akı zuhuru) ve şeker illetinde tertib ve i'tâ olunur.

Vals ve Vişi sularının muhtelif hallerde hüsn-i tesiri bugünkü günde ispat edilmiş olduğundan Çitli suyunun dahi indimde ol mertebe bedihî ve âşikar görünmektedir. İşbu netâic-i müstahsaleye ilerde etibbâ arkadaşlarımızın dahi destres olup ol baptaki itmi'nânıma iştirak edeceklerine eminim.

(Çitli suyu) sâni-i fahmiyyet sūdlu miyâh-ı madeniye arasında ilm-i kimyanın kendisine tahsis etmiş olduğu vazifeyi ileride ifa edebilecektir.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Serîriyyât-ı Tıbbiye Muallimi Marvan. 20 Ağustos sene 1291 [1 Eylül 1875].

Ticaret Nezaret-i Celîlesi ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne tarafından meb'ûs ve âtide vâzi'u'l-imza müfettiş sıfatıyla mezkûr Çitli suyu memba'ında suyun şişelere vaz'ı ve husûsat-ı sâiresi bir nezaret-i şedide altında icra olunduğunu tasdik eylerim.

Doktor Apakyan.

Çitli maden suyunu pek çok kullanıp müte'addidü'l-envâ' mide hastalıklarında, karaciğer ve böbrek kum hastalıklarında, azâ-yı tenâsüliye-i nisânın bazı

afetlerinde, karaciğerin müzmin imtilâlarında, ve bazı emrâz-ı cildiyede netâic-i hasene istihsâl eyledim. Bir tedavi-i kaleviyyeye tibben lüzum görünen cümle hallerde (Vişi), (Vals), (Karlsbad) vesâir sâni-i fahmiyyet sûdlu sular gibi Çitli suyunun dahi tertip ve i'tâ olunacağına kesb-i itmi'nân eyledim.

Ta'amı latif olan mezkûr su, bâhusus uzun uzadıya isti'mâli elzem olan hallerde hastegân tarafından kolaylıkla içilmek faide-i azimesini haizdir.

Menba'nın kurbiyyeti sayesinde Çitli suyunu taze bir halde edinebiliriz, bu cihetle mezkûr su bizce memâlik-i ecnebiyeden gelen (sâni-i fahmiyyet sûd)lu suların cümlesine müreccahtır.

Fî 9 Mart sene 1888 [21 Mart 1872]

Beyoğlu

Doktor Hantaryan

Fransa Tıp Akedemyası Azâ-yı Muhaberesinden Saadetlü Zambako Paşa'nın Raportudur:

Kâfi miktarda mevadd-ı madeniyyeyi havi olan (sâni-i fahmiyyet sûd)lu Çitli suyunun Vişi sularına pek büyük müşâbeheti vardır.

Terkib-i kimyeviyesi hasebiyle (Harvey) ve (Grandvil) membaları arasında bir mevki işgal edebilir; (Dedamis) membainın suyundan biraz ziyadece zengindir. Bu takdirde her ne zaman enbûb-ı hazmi ve lava(?) hakkının ef'âl ve vazâifini tadil etmek murad olunduğunda ve cihaz-ı tenâsüli-i bevlinin bazı hastalıklarında Çitli suyunun isti'mâline lüzûm-ı tibbî vardır. Bazı usret-i hazımlara, karaciğer imtilâlarına, böbrek ve karaciğerde kum husulicün olan isti'dadlara ve nihayetü'l-emr yalnız veyahut sem-ül-far mustahzaratıyla müştereken bir tedavi-i kaleviyyeye lüzumlu görünen bazı emrâz-ı cildiyeye karşı Çitli suyunu isti'mâl ve faide istihsâl eyledim.

Elhasıl Çitli suyu dahi sair (soda)lı ve kalevî maden suları gibi – eğer şişman âdem münasip bir tedbir-i gıdatiye mütâba'at ve aynı vakitte 'âdi tarz maişeti ile mütenâsiben kâfi derecede riyazât-ı 'uzliye icrasına dikkat edecek olursa – insanı şişmanlıktan muhafaza veyahut mevcut şişmanlığı izâle etmek hâssasını haizdir.

Menba'nın yakınlığı mülâbesesiyle Çitli suyu, uzak bir memleketten vürûduna binâen ekseriya hassaları muhtel olan (Vişi) sularından, daha ziyade taze ve iyi mahfûz olduğu halde vürûd eylemektedir.

İstanbul, Fî 12 Mart sene 1888 [24 Mart 1872]

Zambako

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Serîriyyât-ı Tıbbiye Muallimi Mirliva Sa'âdetlü Zoiros Paşa tarafından gönderilen tasdiknamedir:

Pek çok hallerde Çitli maden suyunu kullandım. Gerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne Serîriyyat Hastanesi'nde ve gerek şehirdeki hastalarımda pek çok tecrübe edip, ale'l-umum tesirât-ı hasenesini müşâhade eyledim.

(Sâni-i fahmiyyet sûd) milhini hâvi maden sularının isti'mâline lüzûm-ı tibbî görülen kâffe-i ahvalde ve ale'l-husus karaciğerin müzmin imtilâlarında, daî'l-hassati'l-kebedî (karaciğerde kum husule gelmesi) ve bazı eşkâl-i 'usret-i hazımda, 'usret-i hazım ile muhtelid resye vuku'atında –işbu maden suyu vaktiyle vukû bulduğu üzere sadece berrak bir sudan ibaret olmayıp ancak hakiki Çitli maden suyu olmak şartıyla- gayet istifâdekârane kullanılabileceğine kesb-i itmi'nân eyledim.

İşbu suyun (Sâni-i fahmiyyet sûd) mîlhini havi olan (Vişi) ve (Vals) suları gibi sâir miyâh-ı ma'deniye ile bir derecede bulunabileceğine dahi bence kanaat hâsıl olmuştur.

1 Mart 1888 [13 Mart 1872] A. Zoiros

Çitli suyunu kullandığımda daima te'sirât-ı hasenesinden memnun olduğum cihetle iş bu maden suyunun memâlik-i ecnebiyeden gelen en iyi (kalevi) maden suları yerine isti'malinden faide müşâhede olunabileceğine kesb-i itminân eyledim.

Rum Hastanesi Sertabibi Jorj Latri

Çitli maden suyu (sâni fahmiyyet sûd)lu cümle miyâh-ı ma'deniyyeye muraccahtır. Ben bu suyu hayli zamandan beri hem Bursa Belediye Hastanesi'nde ve hem hususi müşterilerim üzerinde kullanıyorum; vesâit-i sâireden hiçbir faide görülemeyen hallerde bu suyun sayesinde memûldan hariç muvaffakiyât istihsâl eyledim.

Karaciğer imtilâlarını, idrarda kum teşkilini, ale'l-husus tedavisi güç bir hayli mide hastalıklarını teşfiye hususunda mezkûr suyun şayan-ı hayret bir tesiri haiz olduğunu daima müşâhede ve ispat eyledim.

Olimpiya Dağı'nın beyaz tepeliklerinin beyaz şerabına ve (şurup)lara karıştırılmış olduğu halde bâhusus ziyade yorgunluktan sonra ve gayet sıcak vakitlerde seyyahlar için mücib-i haz ve serinletici bir meşrûb teşkil eder.

Bursa, Fî 13 Nisan sene 1888 [25 Nisan 1872] imza Bursa Hastanesi Sertabibi Doktor Sabayidis

(Soda)lı maden sularının tıbben isti'mali lazım gelen afetlerde ben ve birçok etibbâ arkadaşlarım Çitli suyunu kullandığımızda gayr-i kabil-i inkar tesirât-ı hasenesini müşâhede eyledik. Mide ve bağırsak hastalıkları, ahşâ-yı bedeniyyenin ve ale'l-husus karaciğerin imtilaları, kum ve nikris gibi bazı emrâz-ı bünyeviye ve nihayet şeker illeti işbu Çitli suyu vasıtasıyla hüsn-i sûretle ta'dil olunmuşlardır. Bu su memleketimizde (Vişi) ve (Vals) ve (Karlsbad) yerine istifadekarâne kullanılabilir.

Fî 7 Mart 1888 [19 Mart 1872] İzmir Belediye Sertabibi Saveryus

Miralay Fanu Bey'in tasdiknamesidir:

İdare etmekte olduğum askeri hastanelerin vasi' olan icraat-ı tıbbiyesinde ve hususi müşterilerimde, sâir ecnebi maden sularına müraccahan isti'mâline lüzûm-ı tıbbî görülen birçok hastalıklarda Çitli maden suyunun daima netâic-i mes'ûdesini müşâhede eyledim.

Fî 10 Mayıs 1888 [22 Mayıs 1872] Fanu

Miralay Doktor Feyzullah Bey Efendinin tasdiknâmesidir:

Bugünkü günde şehrimize vasıl olan Çitli maden suyu şevketlü Padişahımız efendimiz hazretlerinin ferman-ı hümâyun cenâb-ı mülûkâneleriyle uhdesine imtiyazı ihsan buyrulmuş olan zata mücib-i şeref ve mefharet bir haldedir.

Ben bu suyu müşterilerimde bir hüsn-i muvaffakiyet-i dâime ile kullanmakta olduğumdan 'usret-i hazm hâmezilerde (mide ekşimesi ile müterâfik hazımsızlıklar) câlib-i hayret bir surette te'sirât-ı hasenesini müşâhede ettiğim gibi, memleketimizde böyle bir maden suyuna mâlik olmakla bu ana kadar bilâd-ı ecnebiyeden gelen bu kısım maden sularının isti'mâinden sarf-ı nazar olunabileceğine kesb-i itmi'nân eyledim.

İmza Doktor Feyzullah

Almanya Hastanesi sercerrahı doktor Mösyö Kamburoğlu tarafından ihdâ olunan tasdiknamedir.

Azâ-yı hazmiyye hastalıklarından, safra ve idrar kumlarından muzdarip pek çok hastalarım Çitli suyunu tertib ve i'tâ ile hüsn-i tesirini ispat eylemiş olduğumdan mezkûr suyun bilâd-ı ecnebiyyeden gelen maden sularına muraccâh olduğu ifadesiyle isti'mâlini tavsiye eylerim.

Beyoğlu Fî 2 Mayıs sene 1888 [14 Mayıs 1872]

Doktor Kamburoğlu

Muhtelif mide ve bağırsak hastalıklarında Çitli suyunu tecrübe edip ziyadesiyle mücib-i hoşnûdî neticeler istihsâl eyledim.

İzmir Fî 20 Nisan sene 1888 [2 Mayıs 1872]

İmza Meclis-i Sıhhiye azasından doktor Koçoni(?)

Bir tedavi-i kalevîye lüzum görünmüş olan muhtelif 'usret-i hazm hallerinde Çitli suyu isti'mâinden te'sirât-ı hasene müşâhede eylediğimi ve bundan başka mezkûr suyun a'lâ bir mübevvil idüğünü tasdik eylerim.

Fî 20 Mart 1888 [1 Nisan 1872] Mateosyan(?)

Tabip müşavir cenâb-ı şehriyârî ve Almanya Hastanesi tabibi Mösyö Molih(?) tarafından ihdâ olunan tasdiknamedir.

(Sâni-i fahmiyyet sûd)lu Çitli suyu bu sınıfta bulunan (Vişi), (Vals), (Bilen) ve gayrihim gibi bilcümle miyâh-ı madeniyyenin hasâis-i devâiyyesini hâiz olduktan başka membanın yakınlığı dahi tazeliğine bir zaman teşkil eylemektedir ki bu keyfiyet bilâd-ı ecnebiyyeden getirilen maden sularında ekseriyâ mefkuttur.

Birçok senelerden beri Çitli suyunu kullandığımdan bunun alelhusus 'usret-i hazm hallerinde, hâmez-ı bevlîni fazla miktarda teşkil eylediği vakalarda, böbrekte husule gelen taşlarda ve diğer hallerde te'sirât-ı hasenesine kesb-i itmi'nân eyledim. İşte bunun için Çitli suyunun isti'mâli bugünkü günde memleketimizin icraat-ı tabi'yyesinde taammüm etmiştir.

İstanbul Fî 19 Mart sene 1888 [31 Mart 1872] Molih(?)

Almanya hastanesi tabibi ve meclis-i sıhhiye azasından Mösyö (Mortman)'ın mektubudur.

Saadetlü Faik Paşa hazretlerine

Saadetlü efendim hazretleri

Çitli maden suyunu fenn-i tedaviye iade hususunda encâm-ı kâr muvaffakiyetinizden dolayı zatiâlinizi tebrike müsâraat eylerim.

Hakikaten kıymettar olan bu suyu vaktiyle kullandığım esnada bunun mide ve bağırsak ve karaciğer hastalıklarında Vişi ve Vals sularına muadil olarak gayet müessir olduğunu ispat eyledikten başka(?) cenbiye (zâtülceb hastalığında sadr ile akciğer arasına su toplanması)ı tedavi için mübvül(?) hâssalarına dahi malik olduğundan çok kere hidemât-ı bâhiresi meşhudumuz olmuştur. Başlıca şurasını arz ederim ki Çitli suyu hafî(?) halde biraz (hâmiz-i fahm) gazını havi olup bazı kum hastalıklarında tesiri dahi bundan neş'et ediyor. İşte şu birkaç kelime ile müşâhedât-ı tbbiyemi arz eyledim. İdare ve tazelik nokta-i nazarındaki menâfi'inden sarf-ı nazarla Çitli suyunun pek çok menâfi'i görüleceğine eminim.

8 Teşrîni Sâni 1887 [20 Kasım 1871]

İmza doktor Mortman

Çitli maden suyunu hem (Sen-Jak) Hastanesi'nde ve hem kendi müşterilerimde kullanmış idüğümünden mezkûr suyun intifâhı olan 'usret-i hazımlarda faide-bahşâ olduğunu ve alelumum menşei karaciğerde bulunan bilcümle mide ve bağırsak hastalıkları için gayet muvafık bulunduğunu beyan eylerim.

Sen-Jak Ermeni Katolik Hastanesi sertabibi Nurican

Beyoğlu Fî 11 Mayıs 1888 [23 Mayıs 1872].

SONUÇ

Kasaba merkezine 11 km uzaklıktaki Çitli köyünde çıkan Çitli maden suyu, iktisadi olarak, İnegöl'ün ilk marka değeridir. Her ne kadar Şeker, Bakmaca, Terce gibi şifalı soğuk sular burada bulunuyor olsa da İnegöl, maden suları bakımından ülke çapında tanınırlığını ve ününü Çitli'ye borçludur. Özellikle Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in bu suyu yabancı maden sularına tercih etmeleri girişimcilerin dikkatini buraya yoğunlaştırmıştır. Angelos adlı Osmanlı tebaasından bir Rum müteşebbisin ilk imtiyaz hakkını aldığı maden suyu, daha sonra eczacı Della Sudda Faik Paşa'nın işletmesine geçmiştir. Bursa valisi olduğu dönemde (1879-1882) konuyla yakından ilgilenen Ahmed Vefik Paşa, gerini Bursa Gureba Hastanesi'ne aktarmıştır. 1908'de gelirin yarısı Hicaz demiryoluna tahsis edilmiştir. Suyun uzak şehirlere kolayca nakli ve tedavi olmak isteyen hastaların membaa rahatça gidebilmelerini temin için Necip Paşa'nın yürüteceği bir proje gündeme gelmiş ancak ekonomik sebeplerle gerçekleştirilememiştir.

Maden suyunun tanıtımı için çaba sarf edilmiş, gazetelere reklam verilmiş ve ulusal ve uluslar arası sergilerde aldığı madalyalar sürekli gündeme getirilmiştir. Tanıtım faaliyetlerinden biri de şüphesiz 1887 yılında yayımlanan "Çitli Maden Suyu" adlı bir kitaptır. Burada, suyun hangi hastalıklara iyi geldiğine dair dönemin ünlü doktorlarının yazdıkları raporlara yer verilmiştir. Yazılanlardan hekimlerin Çitli suyunu hastalarında kullandıkları, iyi neticeler elde ettiklerinden kullanılması yönünde herkese tavsiyede buldukları anlaşılmaktadır.

Çitli maden suyu Osmanlı toplumunda sağlık alanında yarım asırdan uzun bir süre önemli bir boşluğu doldurmuştur. Daha önce Fransa, Almanya gibi devletlerden tedavi maksatlı getirilen maden suları yerine yerli bir suyun eczanelerde yer alması, hekimlerin kullanması ve tavsiyeleri önemli bir hadise olmuştur. Sağlık alanındaki

faydaları yanında İnegöl kazasının ekonomisine ve tanıtımına da yararı olduğunda şüphe yoktur. Ancak özellikle işgal yıllarında gördüğü zarar ve suyun azalması neticesinde eski ihtişamını kaybetmiş ve iktisadi olarak değerini kaybetmiştir. Günümüzde binaları yıkılmış, suyu yok denecek kadar azalmış bir haldedir. Medyada bu tarihi değerimizi canlandırma adına haberler çıksa da şu ana kadar herhangi bir icraatın olmadığı görülmektedir.

Kaynaklar

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), ŞD, 1180/28.
BOA., İ.MMS., 33/1379, Selh-i Ş 1282/17 Mart 1866.
BOA., İ.MMS., 33/1379, Selh-i C 1283/23 Teşrin-i Evvel 1282/8 Kasım 1866.
BOA., İ.ŞD., 22/966, 18 N 1288/1 Aralık 1871.
BOA., İ.ŞD., 2424/56, 5 Z 1296/20 Kasım 1879.
BOA., İ.ŞD., 2470/22, 24 N 1301/18 Temmuz 1884.
BOA., İ.ŞD., 1612/9, 17 B 1329/14 Temmuz 1911
BOA., İ.ŞD., 1610/3 ve 1610/6.
BOA., İ.ŞD., 2804/1, 5 L 1330/17 Eylül 1912.
BOA., MVL., 683/70.
BOA., İ.DH., 824/66402, 22 Ra 1298/22 Şubat 1881
BOA., Y.EE., 78/72,5 R 1298/7 Mart 1881.
BOA., Y.EE., 9/19, 25 C 1307/16 Şubat 1890.
BOA., DH.MKT., 1929/34, 6 Ş 1309/6 Mart 1892.
BOA., İ.ŞD., 1552/14, 20 R 1310/11 Kasım 1892.
BOA., DH.MKT., 2051/49, 24 B 1307/11 Şubat 1293.
BOA., DH.MKT., 2803/72, 15 R 1327/6 Mayıs 1909.
BOA., İ.DH., 86497, 19 S 1306/25 Ekim 1888.
BOA., DH.MKT., 1465/65, 6 Ra 1305/22 Kasım 1887.
Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def'a 1, 1287/1870-1871, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.
Salnâme-i Hudâvendigâr, Def'a 12, 1301/1883-1884, Ferâizcizade Matbaası.
Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def'a 13, 1303/1885-1886.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 19, 1310/1892-1893, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 23, 1314/1896-1897, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 24, 1315/1897-1898, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 25, 1316/1898-1899, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 27, 1318/1900-1901, Matba'a-i Vilayet.
Bursa Vilayet Salnâmesi, 35. Defa, 1927, Bursa Vilayet Matbaası.
Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Südlü Çitli Maden Suyu, 11 Safer sene 1304 [9 Kasım 1886], İstanbul, Mihran Matba'ası, H. 1305.
Servet-i Fünun Gazetesi, C. 32, S. 812, 2 Teşrin-i Sani 1322/15 Kasım 1906.
ÇULUK, Sinan, "Bahçıvanbaşı Charles Henry'nin Bursa Çevresindeki Araştırma Gezisi", *Arşiv Dünyası Dergisi*, S. 7, 2006.
KABAKÇI, Yusuf, *Dildâr-ı Şemsî*, Uludağ SBE., (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2006.
MAMAŞ, Turgut Can, *İnegöl Tarihi: Coğrafi, İktisadi, İctimaî, Sıhhi ve Kültür Durumları*, Bursa, İnegöl Halkevi Yay., 1947.
OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, İstanbul, Güven Yay., 1960.
ÖZEY, Ramazan, "Hudâvendigâr Vilayeti, Karesi ve Biga Mutasarrıflıkları", (Ali Tefvik'in "Mufassal Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası" adlı kitabınının 312-342 sayfalarından), *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 7, İstanbul, 2003.